

Abstract

RhetoricaScandinavica, ISBN 1397-0534

No 71/72, 2016, pp 32--49

Publisher: Retorikförlaget AB

Author Trygve Svensson, University of Bergen.

Title “The Abuse of Eloquence is What I Address Here’: Ludvig Holberg’s Consistently Paradoxical View of Rhetoric.” [“Jeg taler her om Tale-Konstens Misbrug”].

Abstract The aim of this article is to show how Ludvig Holberg’s view of rhetoric is full of contradictions and thus provides an interesting example of rhetoric’s status in the early Enlightenment period. Holberg was deeply rooted in a rhetorical tradition, but, in the spirit of his time, he frequently criticized late baroque rhetoric. To call him anti-rhetorical is still too much of a simplification. He is negotiating between form and content, principle and situation. These negotiations are expressed in what is here referred to as Holberg’s “rhetoric of natural law.” With Holberg as a case in point, the article argues that a writer’s view of rhetoric should be seen in the context of his or her broader analysis of ideology and society.

Keywords history of rhetoric, Enlightenment, Ludvig Holberg, anti-rhetoric, natural law.

*Trygve Svensson er stipendiat ved Institutt for informasjons- og medievitenskap, Universitetet i Bergen.
E-post: Trygve.Svensson@uib.no*

Trygve Svensson:

“Jeg taler her om Tale–Konstens Misbrug”

Om Ludvig Holbergs konsekvent paradoksale retorikksyn

Mange forskere med god kjennskap til retorikk har skrevet om Holberg, men hans retorikk og retorikksyn er lite behandlet. Målet med artikkelen er å vise hvordan Holbergs retorikksyn er motsetningsfullt, og et interessant eksempel på retorikkens status i den tidlige opplysningstiden. Holberg var dypt forankret i en retorisk tradisjon, men kritiserte den senbarokke retorikken i tråd med tidens idealer. Å sette merkelappen “anti-retoriker” på Holberg blir likevel for enkelt. Hans tekster er for avanserte, og hans behov for det jeg vil kalle *situasjonell tenkning* for stort. Dette viser seg i forhandlingene mellom politisk eller juridisk prinsipp og konkrete situasjoner. Artikkelen hevder at dette kan forstås som Holbergs “naturretslige retorikksyn.”

Ved paradoxer forstaar jeg paastande, der med virkningsfulde eller i det mindste sandsynlige grunde angriber almindelig anerkendte forestillinger, der ligesom har faaet borgerret. Hvis paradoxerne imidlertid ikke er af den art, er der intet, jeg mere afskyer.

Ludvig Holberg¹

1 Ludvig Holberg, *Tredje Brev Til En Højvelbaaren Herre*, (oversatt av A. Kragelund), 45. Samtlige Holberg-sitater er hentet fra *Ludvig Holbergs skrifter: En tekstkritisk og kommentert utgave*, V 1.6, åpent tilgjengelig for forskning og publikum på www.holbergsskrifter.no. Utgaven er i all hovedsak basert på førsteutgavene fra Holbergs levetid.

I.

Jørgen Fafner skriver om 1700-tallets retorikk med ordene "I Danmark er den første halvdel af århundredet Holbergs tidsalder."² Med det viser retorikkfagets nordiske nestor hvilken betydning Ludvig Holberg (1684-1754) har hatt for den dansk-norske offentligheten. Den ambisiøse bergenseren skrev mye, og i de fleste genrer bortsett fra tragedien.³ Holberg var professor i *latinsk eloquentia* i årene 1720-1730. Samtidig hatet Holberg å tale og forelese. Han "trivdes bedre med bøker enn med mennesker"⁴ og så på retorikk-professoratet som en mellomdistanse til den virkelig verdifulle vitenskapen: historie.⁵ Som Fafner skriver "vender han sig gang på gang mod den ziirlige retorik." Altså, aktiv avstand fra den overdådige barokken.⁶ Men ikke bare er Holberg en retorisk brilliant forfatter. Han tematiserer også retorikkens fremste studieobjekt, den offentlige samtalen, på en slik måte at vi kan kalle det et hovedtema i forfatterskapet. Skriftene er gjennomsyret av disputaser, pro-et-contra og retoriske figurer. Samtidig fremstår han som den rene Platon eller Hobbes i sin kritikk av retorikken. Dette tilsynelatende paradokset vil jeg undersøke. En slik undersøkelse bør også ta for seg hvordan historisk virksomme tekster som Holbergs kan utfylle et moderne retorikkbegrep. I spenningen mellom retorikksyn og retorikk ligger et viktig perspektiv. En aktør av Holbergs format er avhengig av et verktøy for situasjonell tenkning. Det vil si et fleksibelt system hvor prinsipper, verdier og politikk kan fungere sammen med livet og samfunnets motsetninger. I store deler av europeisk historie har verktøyet for situasjonell tenkning (og praksis) nettopp vært retorikken. Men Holberg valgte i tråd med sin tid naturretten, altså den idéhistoriske retningen som tar utgangspunkt i at mennesket fra naturen side er et fornuftig vesen, og at de fundamentale rettsspørsmål er naturgitte. Jeg vil prøve å vise hvor *retorisk* Holbergs naturrett er. Derfor handler artikkelens siste del om at Holbergs retorikksyn bør sees i sammenheng med hans bredere samfunnsanalyse. Hvordan Holberg skriver om juss og politikk – som i hans tilfelle blir innrammet av naturrett og enevelde.⁷

Ikke bare er Holberg en av de nordiske forfatterne det er forsket mest på. Han er av naturlige grunner én av dem det er forsket *lengst* på. Det ble forsket på Holberg før Norge fikk en nasjonal litteratur, av det F.J. Billeskov-Jansen kaller de *ældre Hol-*

-
- 2 Jørgen Fafner, *Tanke og tale: Den retoriske tradition i Vesteuropa* (København, 1995), 333.
 - 3 Holberg var den mest leste og spilte dikter til ut på 1800-tallet i både Sverige, Norge og Danmark.
 - 4 Georg Johannesen "Holberg og essayet" i *Om den norske skrivemåten* (Cappelen, 2004), 49.
 - 5 Fafner, Tanke og tale, 335. Aslaug Nyrnes, *Retorikk som didaktikk : didaktikkens allmenne topologi i Moralske tekster av Ludvig Holberg* (Ph.D-avhandling, UiB, 1997), 22. Professoratet mottok Holberg fordi den daværende professor døde ung. I København kunne det ses som professorat i latinsk litteratur. Se også Francis Bull, *Ludvig Holberg som historiker* (Oslo, 1913). Jørgen Sejersted og Sebastian Olden-Jørgensen viser også at 2/3 av tekstene er historiske i *Historikeren Ludvig Holberg* (Oslo, Scandinavian Academic Press, 2014).
 - 6 Fafner, *Tanke og tale*, 335.
 - 7 Holberg preger et halvt århundre: "Holbergtiden." Man kan vanskelig snakke om en Holberg. Jeg har likevel valgt å hente eksempler fra ulike perioder da jeg ikke ser en særskilt historisk utvikling i retorikksynet.

bergianere. Også de siste 20-30 årene er det mange nordiske forskere som både er retorikkvundige og interessert i Holberg. Men det mangler en undersøkelse av hans retorikk *per se*. Det finnes artikler og bøker om Holberg og metafysikken, etikken, sensuren, essayet; listen er lang.⁸ Flere som har befattet seg med Holberg er på samme tid målbærere for retorikken i humanistisk forskning. Selv om disse er viktige for vår analyse, er det ikke skrevet artikler eller bøker viet *eksklusivt* Holberg og retorikken.

En slik analyse bør ta inn over seg at retorikkfaget utvikler seg i stadig bredere retning. Retorikere studerer både samfunnsfag og kommunikativ handling.⁹ Som Jens E. Kjeldsen skriver: "Retorikk er menneskelig praksis – det er handling gjennom kommunikasjon."¹⁰ I denne artikkelen vil jeg bestrebe dette "brede" perspektivet mens jeg undersøker tekster skrevet da retorikken var langt mer dominerende som skoloring og tenkemåte, og dermed gjenstand for både hardere angrep og *forhandlinger*.¹¹ Jeg vil altså 1) undersøke Holbergs retorikksyn, 2) vise hvordan det skiller seg fra hans retoriske praksis og 3) vise hvordan Holbergs naturrettslige retorikksyn er interessant som perspektiv på den tidlige opplysningstiden.

II. I Holbergs ord

Hva og hvor skriver Holberg om selve begrepet "retorikk" eller dets synonymer?¹² Rettskrivning var ikke normert på Holbergs tid, og ord blir stavet på ulikt vis gjennom forfatterskapet, selv om han tok til orde for fastere rettskrivningsregler.¹³ Veks-

8 I Norge, se Arild Linneberg om Holberg og folkeretten, Eiliv Vinje om Holberg og satiren, Georg Johannesen om Holberg og essayet, Eivind Tjønneland om Holberg som Hysteriker, Jørgen Sejersted om Holbergs naturret samt hans språksyn, og Åslaug Nyrnes om Holberg og "det didaktiske rommet". Videre Rolv Nøtvik Jakobsen om Holbergs kirkehistorie samt *Den Politiske Kandestøper*, Torgeir Skorgen om den *Jødiske Historie*, Inga Undheim om Holberg som historiker. Også Lars Roar Langslets imponerende biografi *Den store ensomme* (Oslo: Press Pocket, 2005). I Norden er eksemplene legio. F.J. Billeskov Jansen gjorde holbergforskning tilgjengelig. En nyttig, om allerede litt datert liste, finner man hos Langslet, *Den store ensomme*, 489.

9 Med "kommunikativ handling" henviser jeg ikke direkte til Habermas, som beskrevet i *The Theory of Communicative Action, Vol 1* (Cambridge: Polity, 2004). Snarere mener jeg en mer allmenn betydning av handling gjennom kommunikasjon, for eksempel i Quentin Skinners *Visions of Politics, Vol. 1. Regarding Method* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013). Retorikk som samfunnsfag er tematisert av Thomas B. Farrel, Christian Kock, Georg Johannesen, Jens Kjeldsen, Kjell Lars Berge og andre.

10 Jens E. Kjeldsen, *Hva er retorikk* (Oslo: Universitetsforlaget, 2014), 11.

11 Med *forhandlinger* mener jeg det nyhistoriske begrepet *negotiations*, altså *forhandlinger* mellom sosiale energier. Se for eksempel Stephen Greenblatt, *Shakespearean Negotiations: The Circulation of Social Energy in Renaissance England* (New York: Oxford University Press, 1997), 89.

12 Holberg forstås ikke gjennom kvantitativ metode. Men søkefunksjonen på holbergskrif-ter.no kan være nyttig om man vil undersøke et tema hos Holberg. Merk: digitaliseringen av Holbergs skrifter er ikke helt ferdig i 2015.

13 I *Nogle Orthographiske Anmerkninger* (som vedlegg til "Metamorphosis" i 1726).

ling mellom latin, dansk og andre europeiske språk påvirker stavemåter, det gjør også Holbergs norske bakgrunn.¹⁴ Ordet "retorikk" finnes som substantiv for retorikeren eller retorikere (rhetor, rhetore, rhetores og rhetorices) og som fellesnavn, (retorica, rethorica, rhetorique, rhetorique og rhetoricam). Som adjektiv skriver han om retorisk og retoriske. Og som verb i betydning "å gi tilsvar" – å retorquere. Av et ordforråd på ca. 28 000 spilte ikke selve ordet "retorikk" en stor rolle hos Holberg.¹⁵ Men hvis vi legger til retorikkens begrepsomkrets, ser vi et rikere forråd. Holberg skriver om tale-konst, eloquentia, sophisterie og veltalenhed. Om det oratoriske studium og oratores. Han henviser til det å declamere, communicere, og dessuten ofte om ziret tale og svadsighet, altså pratsomhet. Dessuten finner vi mengder av begreper som topik, logica, disputas – og disputerkunsten. Holbergs dansk var i en tradisjon hvor det retoriske begrepsapparatet faller naturlig. Flere har observert at han skrev seg "vekk fra latin" – mot et stadig mer selvstendig dansk – i betydningen renere dansk syntaks. (Selv om han i kjent stil gjorde narr av språkrensningsbevegelsen.)¹⁶ Dette er del av påvirkningen han regnes å ha for dansk som selvstendig litterært språk. For om Holberg tok lett på det han kalte retorikken, tok han ikke lett på språket. "Han var ennå ikke 30 år, da han, i en ansøking til kongen om et professorat, nevnte som sitt livsprogram 'at forbedre det Danske Sprog.'¹⁷ Men når Holberg omtaler seg selv og viktige tenkere, er det som filosofer – ikke retorikere. En illustrerende sammenligning er at "philosoph" brukes 89 ganger kun i del en av hans "Almindelig Kirke-Historie" (1736) og et utall andre steder i skrifterne. "Philosoph" forstod man på 1700-tallet nærmest som synonym for en vitenskapsmann. Når retorikken derimot listes opp som fag man må kjenne er det ofte ironisk: I *Den Stundesløse*, som komisk fremlegging av de syv artes, som hos Oldfux blir til nitten, deriblant rhetorica, parasitica og tactica.¹⁸ Likeledes i Erasmus Montanus, hvor Per Degn med sin fantasilatin hevder at "Rhetorica, det er paa Dansk Ritualen";¹⁹ I det mer seriøse epigram fem om "nyttige og skadelig" studier tar Holberg symptomatisk nok ikke klar stilling til hvor retorikken hører hjemme (samtidig som han dadler den).²⁰

III. Holbergs skolerung

Holberg gikk på Katedralskolen med 70 andre elever i latinerskolens storhets-

14 Langslet, *Den store ensomme*, 340–341.

15 Ibid, 347.

16 Se Langslet for en fin gjennomgang av Holbergs (også her) motsetningsfylte forhold til fremmedord i egen skrifter i *Den store ensomme*, 342-343.

17 Francis Bull, *Essays i utval* (Oslo: Gyldendal, 1964), 27.

18 Scene 10.

19 Scene 2. I *Almindelig Kirkehistorie*, (Tomus II) er det en nøytral fotnote hvor rhetorica brukes som forklaringen av universitetsutdannelsen.

20 "En vis Philosophus ligner Talekonsten ved Fruentimmerets Sminke. Den sidste forblinder Øjene; den første forblinder Sindet. Socrates kalder den Konst at bedrage Folk. (...) Herudi vil jeg dog ikke decidere." *Moralske Tanker, Libr. 1, Epigram 5*, 57-58.

periode.²¹ Om den mest kjente av læreren hans, rektor Jørgen Lintrup, skrives at han "sad inde med en struttende Lærdomsfylde" som han "fik Lejlighed til at fremlægge i Stridsskrifter, Disputaser og som Udgiver af andres Arbejder."²² Den 27 år gamle Lintrup vitaliserte undervisningen på Katedralskolen og "innførte latinske disputaseremner over dogmatiske Æmner (...) etter mønster av dem som ble holdt på universitetet."²³ Disputasene ble sågar omtalt i det litterære tidsskriftet *Nova litteraria maris Balthici* (som utkom i Lübeck og ble lest i flere land). Lintrup nevnes av Holberg i *Bergens Beskrivelse* og *Levnetsbrevet*. Han underviste selv de eldste elevene, og Holberg i siste skoleår. Det samme gjorde Edvard Edvardsen, som skrev første "Beskrivelse", hvorfra Holberg hentet stoff.

Holbergs barndomshjem ble revet til fordel for "Comfort Hotell Holberg."²⁴ Men man kan fremdeles lese i den bevarte timeplanen for femte klasse ved Katedralskolen at både Plutark (hvorfra Holberg senere henter forlegg for Heltehistorier og Moralske tanker), og Vergil (Peder Paars) er på pensum, samt undervisning i Isokrates, og det som kaltes "Elegantiores Ciceronis". Grammatikk, logikk og retorikk var deler av samme helhet. Holberg skriver kvasi-nostalgisk i Epistel 226 om den eldre tid at "Hver Skolemester var da som en souverain Konge i Mignature." Og den eneste dårlige lærer Holberg husker er en Peder Degn som heldigvis er "rendt af skole." Noe som er "en glæde, især paa det latinske sprogs vegne, hvis ødelæggelse han arbejdede tappert paa."

Som voksen erindrer Holberg å ha skrevet spottevers som hevn på folk som fornærmet ham. Onkelen Peder Lem ble da sint. Ikke på Holberg, men på at verset var dårlig skrevet. Straffen var: "hvis jeg vilde skrive flere vers, maatte jeg affile dem noget mere." I tillegg til selvscenesettelse fra Holberg, ser vi spor av en retorisk praksis. Holberg blir trent i disputerkunsten. Han vokser opp i en kosmopolitisk handelsby, kjent for gateslag og skarpe tunger.²⁵ Undervisningen handler om å bli en gudfryktig, og viktigst retorisk sett: offentlig person. Da Holberg må gjennom sitt fæle år som huslærer på Voss er nettopp utfordringen med å undervise to talentløse prestesønner at "vilde omskabe en træklods til en veltalenhedens gud."²⁶ Vossabøndene derimot, var i følge Holberg fornøyde; "takket være min veltalenhed fra prædikestolen betænkte de sig ikke paa at sammenligne mig med en forlængst afdød præst, en magister Peder, som de paa grund af hans talegaver betragtede som en anden Chrysostomus." Bøndene på Vangen mente altså Holberg var å sammenligne med den største gullmunn fra den andre sofistikk. Vi kan observere, ikke bare

21 Fafner, *Tanke og tale*, 34.

22 *Salmønsens Konversationsleksikon* (2. Udgave, 1923) Samt *Dansk biografisk Lexikon*, X. Bind. Tilgjengelig på <http://runeberg.org/dbl/10/0339.html> (27.1.2015), 337.

23 Johan Steen, *Bergens eldste skole: Katedralskolen 800 år* (Bergen: J.D Beyer, 1953), www.nb.no (nedlastet 27.1.2015), 38.

24 Fortellingen sier at hotellet inviterte Holberg-kjenner og professor i retorikk Georg Johansen til sin åpning. Han holdt en utradisjonell åpningstale ved å slå fast at: "På dette hotellet vil jeg aldri igjen sette min fot. For her kan intet dannet menneske bo."

25 Se *Den Berømmelige Norske Handel-Stad Bergens Beskrivelse* for fabelaktige beskrivelser.

26 Ludvig Holbergs *Første Brev Til En Højvelbaaren Herre*, 13.

bevissthet om form, men smørbrødlag med ironi i tekstene.

The Library Record på The Bodleian i Oxford, hvor den unge Holberg hadde to formative år, viser at en mengde av tidens retoriske litteratur var tilgjengelig for ham.²⁷ Det samme kan vi gå ut fra om hans reiser i Europa, samt i København. Ironisk nok er ikke "the entry books" (listen over hvilke bøker studentene leste hver dag) ved Bodleian tilgjengelig fra før desember 1708 – bare måneder etter Holberg forlot England. Men det er vanskelig å se for seg at han brukte tiden på Cicero i Oxford. Det var stoff fra barneskolen. Om vi skal stole på Holbergs egne ord hadde dannelsen fra Bergen gjort ham godt utrustet til tale. Interessant nok likestiller han her latin og talekunst, noe som kan tolkes som et tegn på utdannelsens vektlegging av *actio*.

Efter min egen mening talte jeg latin tøvende og usikkert, men efter englændernes flydende og let. Øvelse i talekunst forsømmes nemlig i England i et saadant omfang, at jeg ikke traf nogen der paa den tid talte taaleligt latin...²⁸

Holbergs innholdsrike bibliotek var testamentert bort med resten av formue og gods til Sorøakademiet, hvor hovedbygningen gikk opp i flammer i 1813.²⁹ Det eneste spor vi har derfra er en liste på 300 bøker "Fortegnelse over en Del av Ludvig Holbergs Bibliotek" samlet og utgitt av Chr. Bruun i 1869 basert på en latinsk katalog skrevet av to studenter fra Bergen (H.M. Whitte og J. Omsen) samt auksjonskataloger fra København, hvor Holbergs navn frekventerer som en flittig kjøper.³⁰ Vi leter med andre ord etter spor av spor. I Bruuns fortegnelse er Ciceros *De Oratore*, og *De Offici* de tydeligste eksemplene på retoriske lærebøker. Holberg siterer også Quintilian flere steder. I hans skrifter refereres det også til Isokrates, Protagoras, Longinus, og flere.

IV. "Rom udsender veltalende prædikanter, Danmark gode mænd"

Forholdet mellom språk og makt, språk og sannhet, språk og handling er et stadig gjentagende tema i Holbergs tekster. Erasmus Montanus manipulasjon av foreldrene eller Jeppe paa Biergets fiktive rettsak er eksempler på det Jørgen Sejersted påpeker: "Språket bruker vi til å kommunisere med andre, men også til å dominere

27 The Bodleian i Oxfords historiske arkiv er tilgjengelig digitalt på: <http://solo.bodleian.ox.ac.uk> (nedlastet 27.1.2015).

28 Ludvig Holbergs *Første Brev Til En Højvelbaaren Herre*, 35.

29 Langslet, *Den store ensomme*, 482.

30 Han kjøpte flere verker fra Deichmans bibliotek på 15 000 bind som ble solgt på aksjon i 1732. Sønnen Carls samling ble utgangspunktet for det offentlige biblioteket i Oslo. Bruun mener Holberg var mer opptatt av selve teksten, enn utgaven: "Af Classikerne findes en ret anseelig Samling, men ikke altid de bedste og kostbareste Udgaver; (...). Det har aabenbart været ham om at gjøre at have Forfatterne ved Haanden, om Udgaveren ikke var de fortrinligste, gjorde mindre til Sagen." Ref: Chr Bruun, *Fortegnelse over en Del av Ludvig Holbergs Bibliothek – samlet og udgivet af Chr. Bruun* (København: H.H.I. Lynches Forlag, 1869), V.

dem. Dette spørsmålet om sosialitet kontra asosialitet i språket er tema i forfatter-skapet fra komediene til moralfilosofien.³¹ Holberg skriver at "ingen større U-lykke kan hende en Republik" enn at de retorikk-kyndige blir gitt for stor innflytelse. Men er dette hans retorikksyn?

To egne taler på latin er etterlatt. (I hans skuespill flourer som kjent talene.) Den ene er Holbergs avskjed som rektor ved Københavns Universitet i 1736, skrevet på latin. Det er en tekst som i sin avveie tone viser hvor *motsetningsfullt* retorikk-begrepet er:

I elementarskolerne anses kun gloseslugere for videnskabens sande og ægte sønner, ligesom man paa universiteterne holder dem for at staa guderne nærmest, som kan besejre andre i talekunst, (...). Jeg har gang paa gang, naar lejlighed tilbød sig, paataget mig at gøre oprør mod dette studiums herredømme, (...) Jeg har derfor faaet ord for at dømme altfor strengt om anvendelsen af dialektikken; men deraf følger ikke, at jeg helt og holdent misbilliger disputerekunsten eller tilslutter mig den bedømmelse, der anlægges af visse mennesker, som fuldstændigt forkaster disputereøvelser, (...)³²

I rektortalen er pedagogen avsender. Han legger vekt på at han "har gjort den erfaring, at de kyndigste, de bedst udrustede og de klogeste ikke alltid er en pryd for katederet."³³ Holberg tar til orde for modernisering, og talekunsten blir et eksempel på hvordan utdanning bør tilpasses den enkeltes ferdigheter. Her understreker Holberg at han "dadler, ikke dialektikken i sig selv, men dialektikkens magtstilling."

Epistel 252 er i sin helhet viet "Tale-konsten" og er et vanlig referansepunkt til Holbergs retorikksyn. Men allerede i tekstens første setning må man ta forbehold. Spørsmålet epistelen innledes med er at "Man haver udi vor Tiid hæftig disputeret om Videnskaber og Lærdom haver været større i gamle Dage end nu omstunder."³⁴ Spørsmålet er altså *egentlig* ikke om retorikken er et onde eller ikke, men snarere om visdommen var *større eller mindre* tidligere. Holberg videreførte så det, i epistelens lette stil, til et spørsmål både om retorikkens historiske utvikling og om dens kvaliteter. Epistelen slår fast at på noen områder var "de Gamle" best, både i "Stilens Fynd" og "Historiens Oprigtighed." Perikles hylles som tidenes største orator. Han er denne forunderlige mann ved "hvilken intet fandtes, som var maadeligt, men alting udi største Fuldkommenhed."³⁵ Holberg mener så at under Eschini og Demosthenes kom talekunsten "paa den højeste Spidse." På samme vis som i *Heltehistorier* sammenligner han storheter, og mener man kan si at "Demosthenes haver været den største blant de Græker, ligesom Cicero siden blev blant Romere." Kritikken

31 Fra Sejersted "Språk som sosialitet, rasjonalitet og makt i naturretten, Bibelen og komedierne" (Under utgivelse).

32 Ludvig Holbergs afskedstale ved overdragelse af rektoratet til Hans Højærværdighed Marcus Wøldike holdt i Konsistorialbygningen Aar 1736 (dansk oversettelse ved A. Kragelund), 98.

33 Ibid, 100.

34 *Epistel 252, Epistler, Tomus III*, 309.

35 Perikles hylles også i epigram 142 om vennskap, samt som embedsmann i *Epistel 203*.

mot retorikkens misbruk er skarpere. Det tilhører antikkens sorte flekker, de perioder hvor "talekunsten" gjorde det mulig å kapre folket med de enkleste triksene: "Historien vidner, at Folket ofte af sminkede Taler lod sig forblinde og forleede til de daarligste og skadeligste Foretagender; (...)." Historien utvikler seg i riktig retning når talekunstens status svekkes: "At man nu omstunder hører ikke meere saadanne saftige Taler, rejser sig af den Oratoriske Friheds Indskrænkelse, og ikke af Geistens Aftagelse." Skillet mellom tanke og tale er altså klart, det samme skismaet som Fafner omtaler som "ulykkelig, fordi det uddybede en kløft mellom fornuft og følelse, som siden har plaget vestlig kultur."³⁶ Som retorisk lærestykke er epistelen en interessant betraktning om hvordan dannelse formes etter tiden krav. *Epistel 252* viser det situasjonelle aspektet ved talehandlingen, og hvordan kunnskap er historisk situert, det være seg i Roma, i de engelske rettssaker eller datidens København. Det mest typiske med epistelen er dog hvordan Holberg sikrer seg ved å forsikre: "Jeg taler her om Tale-Konstens Misbrug, uden at forringe dens Dyd."

I *Moralske Fabler* skriver Holberg om konkurransen mellom "Storkens og Høgens Moralske Taler." Fabelens lærdom (som Holberg alltid sørger for å gjøre kjent) er at "Dens Prædiken haver best Virkning, hvis Levnet svarer til Lærdommen." Det er åpenbart hvem som vinner: "den eene var holden af en uskyldig Stork, men den anden af en Rov-Fugl". En "sterk og utarbeydede" tale hjelper ikke hvis taleren i sin essens er en synder. En enda rikere tekst har samme utgangspunkt, nemlig *Apologi for Fanden*. Holberg tilkjenner at han ikke liker apologier, "eftersom en ærlig Mand og et got Skrift ingen Apologie behøver; thi Mandens Levnet og Skriftets Indhold maa forsvare sig selv." Ironisk nevnes så alle djevlels gode egenskaper: Han oppfyller kontrakter, han er ikke sjalu, "han bærer sine Horn med meere Taalmodighed, end de fleeste Mænd." Det at han spøker om natten på kirkegården gjør jo folk mer gudfryktige og er noe vi burde takke ham for. Alt er eksempel på tropen at "man jo ved Hielp af en god Rhetorica" kan gjøre sort til hvitt og omvendt.³⁷ Holberg refererer også til Erasmus Montanus for å vise hvordan språket er et mektig våpen – og det avgjørende er hvem det er i hendene på:

Du kand deraf slutte, hvad en habile Disputator kunde gjøre, der vilde paa-tage sig at forsvare hans Sag udi Cathedra, eller en Advocat, som er kommen i Reputation for at kunne gjøre en ond Sag god.³⁸

Retorikken er altså et fag man bør vise skepsis til, men i Holbergs reflekterende vane må man gjøre "alt med maade" – også skepsisen.

Den andre av Holbergs egne taler er *Mindetale over Fredrik VI.*³⁹ Her brukes hele retorikkens verktøykasse i skamløs hyllest av kongen han bygget karriere under.

36 Fafner, *Tanke og tale*, 230.

37 *Apologi for Fanden*, *Epistel 60*, *Epistler*, Tomus I, 327.

38 *Ibid*, 328.

39 *Mindetale over Hans Majestæt Kong Fredrik den Fjerde i sin tid Konge til Danmark og Norge de Vender og Gothers osv. holdt i konsistorium den 12. december aar 1730* (Oversettelse A. Kragelund).

Først beskjedenhetstopoi: "Jeg behersker ikke talekunstens overbevisende styrke, men den største hindring er dog min spæde stemme." Den avdøde konge lignes med solen. "Det alt for stærke lys blænder mig; jeg udtaler blot med nedslagne øjne min beundring over alt det, jeg ikke evner at prise." I talen sier Holberg mye til fredens pris, med Den store nordiske krig som bakteppe. Den tydeligste ytre fiende er ikke svenskene, men papistene. I en fabelaktig rekke kontraster, er en illustrerende: "Rom udsender veltalende prædikanter, Danmark gode mænd." *Karakteren* er altså avgjørende. Som i Erasmus Montanus, da Jesper forteller at Erasmus "beviste ogsaa, at Jorden er rund." mens Løytnanten (Holbergs talerør) tørt responderer: "Det rager mig ikke, men seer hand ud til at være modig og have Hierte?" Et grep synes å gjenta seg gang på gang. Holberg spiller på karakterens *ethos*, for eksempel gjennom den klassiske motsetningen mellom liv og lære.⁴⁰ Enten det er i fabelen om "Rhetorica og Norden-Vinden" eller "Aben Moralist" eller i de mange komedier. Denne kontrasten er som kjent ypperlig for humoristisk effekt. Og denne kontrasten, mellom noens tilsynelatende og sanne karakter finner sin parallel i kontrasten mellom form og innhold. Det er en egen drivkraft i Holbergs retorikk. Selv er han formens mester, formens egen drivkraft gjennomsyrrer tekstene. Like fullt advarer han mot formen. Det er et spennende paradoks, og kan ses som uttrykk for tre tendenser i Holbergs levetid:

V. Retorikkens posisjon

Samme Fafner som kaller første halvdel av 1700-tallet for "Holbergs tidsalder" hevder også at Holberg er "ætling af (...) anti-ciceronianismen" som oppstod i kjølvannet av renessansen.⁴¹ Med Seneca d.y som forbilde er denne tankeretningen en viktig del av epokens splittelse av form fra innhold, logikk fra retorikk, tanke fra tale. Det synes underlig at Holberg, som omtaler Cicero med den største respekt, skal være del av en "anti-ciceroansk bevegelse." Men Fafners poeng er valid, selv om han unnlater å nevne de svært mange spor av Cicero som finnes i Holbergs tekster.⁴² Retorikkfaget i den tidlige opplysningstiden er et godt bilde på perioden i seg selv: fullt av indre motsigelser, paradokser, tankeretninger som inspirerer hverandre og er i konflikt.⁴³ Hvis vi likevel skal forsøke å definere noen *hovedtendenser* Holberg møter i sin samtid, kan tre trekkes frem:

1: *Ekspløsjon av håndbøker*: Som Walter Ong beskriver, ble innføringsboken av Ramus og Talon alene trykket i nærmere 1100 individuelle utgaver mellom 1550 og

40 Senest brukt som eksempel i en mye brukt lærebok i argumentasjon (Jørgensen & Onsberg, *Praktisk argumentation*, 3. udg. 2006, 63.

41 Fafner, *Tanke og tale*, 229.

42 Se A. Kragelund *Holberg og Cicero* for en rekke eksempler (København: G.E.C. Gad, 1978).

43 Se Kjell Lars Berge om den mangefasetterte opplysningstiden: "The evolution of a public opinion text culture in Denmark-Norway 1770-1799" i *Writing Democracy The Norwegian Constitution 1814-2014*, red. Gammelgaard, Holmøyvik (New York & Oxford: Berghahn, 2014), 167-183.

1650.⁴⁴ Ikke lenge etter Ramus dukket det opp satirer av ham, som eksempel på kjetteri og falskt språk. På slutten av 1600-tallet kommer det stadig flere utgivelser om politisk retorikk, som Christian Weises "Politicher Redner."⁴⁵ De er inspirert av hofflitteraturen, men bereder grunnen for en bredere offentlighet.⁴⁶ Det er en slik bok kannestøper Herman von Bremen sikter til da han legger vekt på en politikers evne til besinnelse: «Jeg har læset udi Fortalen af en Bog, som heeder *Der Politische Stockfisch*, at naar en blir overvældet af Vrede, skal hand tælle til tyve, imidlertid gaar ofte Vreden over.»⁴⁷

Den elokusjonistiske bevegelsen gjør ellers retorikken til et estetisk fag, uten det brede samfunnsperspektivet man kan lese ut av klassikerne fra Cicero og Quintilian.⁴⁸

2: *Retorikk som teori og praksis for offentlige liv*. Eliten i nymoderne tid var retorisk skolert, og hadde et nært forhold til klassiske verk som var gjenoppdaget i renessansen.⁴⁹ Erasmus, den kanskje mest innflytelsesrike av renessansenetkerne, var som kjent professor i retorikk. Melanchton, reformasjonens generalsekretær, var også professor i retorikk, og samtalepartner med Luther i hans utfall mot allegorier i *Tischreden*. På 1600-tallet skriver Hobbes den første engelske gjendiktning av Aristoteles' *Retorikk* før han leverer en ramsalt kritikk av retorikken. Locke foreleser i retorikk i London, og leverer senere en metaforisk slakt av metaforisk språkbruk i *An essay concerning human understanding*. Og Holberg, som formidler av den tidlige opplysningstiden i Norden, var professor i latinsk eloquentia i ti tidlige år av sin karriere. Mønsteret er at de som tok til orde for å forkaste eller fornye retorikken var dypt forankret i en retorisk tradisjon. De kritiserte dermed egen tanke og tale. Dette danner grunnlaget for tredje tendens:

3: *Anti-retorikk betyr ny retorikk*: Filosofiens nyvinninger innen både rasjonalisme og empirisme påvirker retorikken, mens barokke stilidealer påvirker brevskrivning, offentlige taler, deklamasjoner, og litteratur. Det kan hevdes at avvisningen av reto-

44 Ramus blir synonymt med retorikk i perioden. Se Walter J. Ong, *Ramus, Method, and the Decay of Dialogue: From the Art of Discourse to the art of Reason* (Chicago: The University of Chicago Press, 2005), 5, 9.

45 Fafner, *Tanke og tale*, 279.

46 "Offentlighet" slik det for eksempel blir brukt hos Krefting, Nøding og Ringvei i *En pokkers skrivesyge – 1700-tallets dansk-norske tidsskrifter mellom sensur og ytringsfrihet* (Oslo: Scandinavian Academic Press, 2014), snarere enn hos Habermas i *Borgerlig Offentlighet* (Oslo: Gyldendal, 1971).

47 Jens Kruuse: *Holbergs maske*, 2. udg (København: Gyldendals Uglebøger, 1970), 124. (Referert fra holbergskrifter.no). Holbergs bakgrunn fra Bergen gjorde dette til en naturlig metafor da «stockfisk» betyr torsk. Kruuse skriver "stockfiskene er meget vanskelige at fange, da de smutter ud af garnet, hvorfor man har den talemåde, at den, som snedigt ved at sno sig, er en klog stockfisk". Tross ironien var dette bøker Holberg "ellers tok alvorlig nok" (Fafner, 279).

48 James L. Golden, Edward P. J. Corbett, *The Rhetoric of Blair, Campbell, and Whately* (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1990).

49 George Kennedy, *Classical Rhetoric and its Christian and Secular Traditions from Ancient to Modern Times* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1999), 226-288.

rikk er en tankefeil: retorikk blir kritisert *som praksis*, og man glemmer at fagets viktigste oppgave er *studiet av praksis*. Men det bør snarere bedømmes retorisk, altså situert. Idealet var så klar og tydelig tale som mulig. Som George Kennedy påpeker, gir den nye logikken muligheter til å kommunisere vitenskapelige nyvinninger.⁵⁰ Den negative siden ved språkidealet er fornektelsen av politikken, jussen og religionens betydning for overbevisning.⁵¹ Tidens retorikk blir påvirket av det Kennedy kaller "letteraturizzazione". Det vil si "the tendency to shift it's focus from persuasion to narration, from civic to personal contexts, and from discourse to literature, including poetry." Som Pernille Harsting viser er denne "litteraturiserende" effekten også tilfellet i dansk universitetsliv etter reformasjonen.⁵² Det er fristende å påpeke – ut fra Kennedy – at noen av de samme mekanismene er i virksomhet under det moderne eneveldet som under Romas keisertid. Den offentlige samtalen flytter seg fra åpen politisk debatt og konflikt til deklamasjoner, og epideiktisk retorikk som begravelsestaler og hilsningstaler. Som flere, og spesielt retorikere, liker å kommentere er dette en ulykkelig bevegelse, siden det svekker både retorikken og fagene den egentlig hører sammen med. Jeanne Fahnestock beskriver den falske motsetningen mellom humanistisk og realvitenskap godt: "Science students often believe they can dispense with the verbal arts, and humanities students avoid science. The polemics of the scientific revolution in the seventeenth century, debasing rhetoric to elevate science, have been too successful."⁵³

"The rhetoric against rhetoric" er som Anne Eriksen påpeker, også en god beskrivelse av Holberg som skrivende historiker. Historikere skulle skille seg fra poeter, og partiske stemmer "som en del av (historieskrivningens) krav på troverdighet."⁵⁴ En grundig beskrivelse av denne tendensen finner vi i Bryan Garstens bok *Saving Persuasion* hvor Hobbes angrep på retorikken forklares ut fra hans samfunnsanalyse.⁵⁵ Debatt skapte konflikt i Hobbes øyne. Dette er i kontrast til Ciceros *De Oratore* hvor retorikerens oppgave er todelt. For det første: se en sak fra flere sider. For det andre: bygge samfunnet. Som Cicero selv skriver i *De Oratore*: "The wise control of the complete orator is that which chiefly upholds not only his own dignity, but the safety of countless individuals and of the entire State."⁵⁶ Garstens poeng

50 "During the seventeenth century important developments were taking place in logic that had an effect on rhetoric" Kennedy, *Classical Rhetoric and its Christian and Secular traditions*, 261.

51 "The positive side of the new logic was the establishment of a method of communication needed for the emergence of modern science; its negative side was its apparent ignorance of psychological realities in politics, law, and religion,(...)" Ibid.

52 Pernille Harsting, "Melanchthon, epideiktisk retorik og lejlighedsdigtning," *Rhetorica Scandinavica* 24 (2002), 37.

53 Jeanne Fahnestock, *Rhetorical Figures in Science* (New York: Oxford University Press, 1999), xii.

54 Anne Eriksen, "Historiebegrep og historisk genre," i *Historikeren Ludvig Holberg*, red. Sejersted og Olden-Jørgensen (Oslo: Scandinavian Academic Press, 2014), 50.

55 Bryan Garsten, *Saving Persuasion: A Defense of Rhetoric and Judgment* (Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard University Press, 2006), 25-51.

56 Cicero, *De Oratore*, 1.32 og 1.34, *De Oratore In Two Volumes* (Harvard University Press,

er at Hobbes ikke bare angriper retorikken, men også menneskers evne til å ta avgjørelser basert på uenighet. Han bruker retorikk for å fjerne konflikt fra politikken, stikk i strid med den klassiske tradisjon. Hobbes angriper altså ikke bare retorikken som form, men også at en konflikt bør behandles ved at ulike argumenter prøves.⁵⁷ Det er ikke vanskelig å finne samme tendens i Holbergs (og dansk-norsk litteratur) første komedie, *Den politiske kandestøper*. Holberg innrømte selv at det "aldrig er blevet skrevet nogen komedie, der i højere grad staaer paa øvrighedens side."⁵⁸ Holberg er på den ene siden like skeptisk til den kollektive fornuft som Hobbes. På den andre siden skriver han (riktignok satirisk) om demokrati og yttringsfrihet, for eksempel i *Niels Klims reise*.

Holbergs retorikksyn kan altså ses, ganske enkelt, som en del av opplysnings-tidens oppgjør med senbarokkens retorikk. Som i Holberg eneste "Tragi-Comedie" ved navn *Melampe* som i parodiske høystemte stil kretser rundt en liten skjødehund, med menneskenes reelle krig som bakteppe. I Epistel 249 skriver han at dens "Merite bestaaer derudi, at en latterlig Materie er udført udi prægtige og bevægelige Vers." Dette er tidens tone. Men det finnes et viktig tilleggsaspekt hos Holberg, som gjør paradokset i hans retorikksyn *dypere*. Holberg står i sitt retorikksyn med en fot hos Hobbes og en hos Cicero. Det kommer til uttrykk i hans naturrett.

VI. Naturrettlig og politisk retorikk

I Holbergs *Natur og folkerett* (NF) finnes to illustrerende sitater fra kapittelet "Om talen." Først: "Grundvolden af den naturlige Lov, er at et hvert Menneske, saa vit det staaer til ham maa holde ved lige Samqvæm og Forening." Så: "Ved Løgn skal du faa Sandhed at vide." Mennesket er et fornuftig vesen som bør strebe etter samarbeid. På den andre side bruker det språket strategisk.

NF ble utgitt i 1716 da Holberg var 32 år og professor "på venteliste." Boken kom i fem opplag i hans egen levetid og dannet grunnlag for tidlig undervisning i juss ved København universitet og Sorø-akademiet. Den er inspirert av Hugo Grotius *Om Krigens og Fredens rett* (1625) men først og fremst Samuel Pufendorfs videreutvikling av systemet i *Om Naturens og Folkenes Rett* (1672). Det var et viktig dreiepunkt i Holberg-forskningen da Kåre Foss, og i enda større grad F.J. Billeskov Jansen, viste hvordan Holberg hos Pufendorf "tilegnet (...) seg et tvisyn på menneskeheten vi finner igjen overalt i hans senere tekster." NF har fått oppmerksomhet, da den tilbyr en god lesenøkkel til Holbergs poetiske raptus og akademiske virke.⁵⁹ For Holberg henger fornuften sammen med følelsen av rett og galt. Her står han i en lang tradisjon.

Aristoteles skrev tidlige bidrag til naturrettstenkningen, om den lov som er

1942) <https://archive.org/> (nedlastet 28.1.2015).

57 Garsten, *Saving Persuasion*, 27-28.

58 Ludvig Holbergs *Første Brev Til En Højvelbaaren Herre*, 134.

59 Se Linneberg, 2004, Sejersted og Vinje, 2014.

"naturgitt" i kapittel 13, bok en i *Retorikken*: "Det finnes nemlig av naturen en felles oppfatning av rett og galt, som alle på et vis har en fornemmelse av (...)." Aristoteles viser til at det er den "Antigone hos Sofokles synes å sikte til når hun sier at det var riktig å gi Polyneikes en begravelse selv om det var forbudt."⁶⁰ Cicero, foruten å skrive en egen bok *Om lovene*, reflekterer en rekke steder over det naturgitte og tillærte. Talen er det som skiller mennesket fra dyrene. Men ikke bare talen, det at vi kan tale med hverandre, og løse problemer.⁶¹ Cicero beskriver i *Om Lovene* en evig naturret: "True law is right reason in agreement with Nature; it is of universal application, unchanging and everlasting."⁶² Og i *NF* gir Holberg Cicero status. "Hans Bøger ere fulde af herlige Sententzer, saa vel angaaende den Naturlige som Borgelige ræt."⁶³

Det er en motsetning hos Cicero, mellom uforanderlige prinsipper (bygd på stoisk filosofi) og situasjonens krav. Cicero bygget en bro.⁶⁴ "Protecting a role for persuasion in politics can ground a substantial set of firm moral and political convictions."⁶⁵ Dette bringer spørsmålet om retorikkens *ethos* til det Holberg ville kalt den "moraliske kjerne."⁶⁶ Er retorikk nødvendig for at et samfunn kan fungere? Holberg inntar begge posisjoner. Allerede første setning i *NFs* kapittel om talen legger vekt på det sosiale aspektet: "At Menneskene af Naturen ere beskikkede til et omgiengeligt og sociable Levnet, beviser noksom allene det, at de ved Talen kunne for andre Creature give deres Meening tilkiende, og begiære Hielp og Trøst af andre." (Lignende perspektiver finner man overalt hos Cicero). Men det er viktig at man "bruger alle Ord udi den Meening, som de engang ere antagne" og at man "giver sit Hiertes Meening (...) tilkiende."⁶⁷ Dette viser han tydelig i sine egne "Exempler paa falsk Udtolkning":

Da de Bøotier havde gjort Forbund med de Spartaner, at de skulde overlevere dem den Stæd Panactum, lagde de først Staden udi Grund og siden overgave den; (...) Saaledes accorderede Themures med Besætningen udi den Stad Sebastia, at dersom de vilde overgive Staden, skulde intet Blod blive udgydet, men der han var bleven Herre derover, forklarede han Ordene falskeligen, og lod alle Fangerne begrave levende.

60 "For ikke nå, og ei i går, til evig tid det bud vil leve – hvor det kom fra, ingen vet" Aristoteles *Retorikk*, oversettelse Tormod Eide (Oslo: Vidarforlaget, 2006), 1373b.

61 Cicero, *De Oratore in Two Volumes* (Harvard University Press, The Loeb Classical Library 1942) www.openlibrary.org (lastet ned 28.1.2015), I.VIII.32.

62 Raymond Wacks, *Philosophy of Law – A Very Short Introduction* (New York: Oxford University Press, 2006), 3.

63 *NF*, Fortale til leseren. NB: A. Kragelund skriver at dette er en konvensjonell hyllest av Cicero, og viser at de fleste Cicero-sitatene i *NF* kommer via Grotius og Pufendorf. "Denne lovsang (...) er i virkeligheten ganske banal og inneholder ikke andet end det, enhver student på Holbergs tid kunde have sagt." Kragelund, *Holberg og Cicero*, 20-21.

64 Garsten, *Saving Persuasion*, 142-173.

65 Ibid, 143.

66 Ref den fulle tittelen på *NF*: "Moralske Kjerne eller Introduction Til Naturens og Folkerettens Kundskab."

67 *NF* Bok 1, 129.

Samtidig, hvis situasjonen tillater det, kan man lyve!

”(S)aasom Athanasius gjorde, hvilken, da han blev adspurt af dem, der vilde fange ham, om han ikke vidste, hvor Athanasius var.”⁶⁸

Det kosteligste eksemplet på ”falsk udtolkning” er fra Niels Klim. Niels besøker landet Mardak og møter noen med ”aflange Øine.” Alle ting de ser på virker ”langagtige.” Andre stammer har firkantede øyne og ser alt rektangulært. Niels besøker tempelet og hører en mann bekjenne at han ”sværger, at Solens hellige Tavle synes mig aflang.” Klim oppdager til sin skrekk at den er firkantet, og forlater landet. Holberg forklarte selv i en epistel meningen med Mardak (anagram for ”Danmark”). Det er å møte andre kulturer og skikker med ”upartiskhet” og ”den sunde Fornuft.” – altså naturrettslig. Eksempelet viser bevissthet om *uttolkningsens makt*. Men virkelig interessant blir spørsmålet om språk og sannhet, hvis vi ser hva myndighetene har lov til i naturretten:

Iligemaade kand Øfrigheden for at stille den gemeene Mands Nysgierighed, og hindre den at grandske efter Republicvens hemmeligste Sager, bruge opdigtet Tale og udstrøe falske Beretninger; Iligemaade en Dommer for at lokke Sandhed af en haardnakket Misdedere.⁶⁹

Myndighetene kan lyve og manipulere i den beste hensikt. Men er man skyldig har man forpliktet seg til å fortelle dommeren sannheten.⁷⁰

Holberg er ingen Platon. Hans kritikk av retorikken er ikke ontologisk. Han er nærmere Cicero. Men dessuten har han lest Hobbes. Motsetningen mellom disse ligger i samfunnsanalysen. Fra Cicero kan vi si at ”The old function of rhetoric was to facilitate controversy.”⁷¹ Men for Hobbes er tungen ”krigens trompet.”⁷² Man skal finne en retorikk som kan *minimere* kontrovers. I fortalen til *NF* refererer Holberg til det ”som Hobbesius siiger” og mener at den ”Methode at gjøre sort hvit og hvit sort” ikke hører hjemme blant de nyttige studeringer.⁷³ Som Ditlev Tamm har påpekt er Holberg ”både skeptisk og anerkennende over for Hobbes.”⁷⁴ Enig i hans menneskesyn, uenig, kanskje av strategiske hensyn, til hans politiske analyse.

Hos Holberg ser vi altså *både* Hobbes skepsis til diskusjon, og den klassiske retorikkens *pro et contra*. Man skal tale sant, men huske på Salomon: ”hvilken sagde, hand vilde deele det levende Barn, og derved fik at vide, hvo den rette Moder var.”

68 Ibid, 130.

69 Ibid, 132.

70 ”Ret og Forpligtelse svare altid mod hin anden” Fra Jørgen Sejersted ”Språk som sosialitet, rasjonalitet og makt i naturretten, Bibelen og komediene” (Under utgivelse).

71 Garsten, *Saving Persuasion*, 28.

72 Ibid, 25.

73 Holberg viser også eksempler hvor ”den bekiendte Hobbesius (farer) besynderlig vild” men han ”bliver kraftig igiendrevet af Pufendorff.” For eksempel om forsett og urett, i kapittel to, *NF*, 28.

74 Ditlev Tamm, ”Ludvig Holberg og hans Naturret” i *Ludvig Holbergs Naturrett*, red. Vinje, Sejersted (Oslo: Gyldendal 2014), 50.

For å gi løgnens etikk legitimitet går han til den tredje av de store retorikeren fra klassisk tid: "Undertiden, siger Qvintilianus, udfordrer den almindelige Fornødenhed, at man maa forsvare det som falsk er." For å finne sannheten, det rette svaret, må man være villig til å forme situasjonen. Som Gery Remer skriver om Cicero betyr ikke dette at man skal forlate fornuften. "Cicero's seemingly contradictory views can be reconciled if the orator's actions are justified by some higher end, particularly the republic's good."⁷⁵

Hos Cicero blir den normative funksjonen avhengig av det særegne ved den politiske situasjonen. Det er også Holbergs standpunkt.

Knud Haakonssen stiller to spørsmål i sitt arbeid med Holberg og naturretten.⁷⁶ Det ene ligger i tittelen: Hvilken Naturret? Hvilken Pufendorf? Altså, hvilken versjon av naturretten snakker vi om når vi skal forklare Holberg gjennom dens linse. Det andre peker mot retorikken, da han spør: "(...)er der nogen teoretisk sammenhæng mellem naturrettens universalistiske udsyn og historiens temporære om ikke partikulære sigte?" Som vi vet spredte naturretten seg til en lang rekke universiteter i Norden, og i dens lange historie er det "netop Holbergs to århundreder, 1600- og 1700-årene" som var "naturrettens blomstringstid som grundlag for almindelig samfunnsfilosofi, moral og politik."⁷⁷ Viktig i vår sammenheng blir det at naturretten ikke kun er evig og universalistisk, hevet over situasjonens krav. Haakonssen skriver:

Naturretten var først og fremmest et praktisk sprog, dvs. et sprog i hvilket man kunne behandle livets praksis- eller handlingsaspekter, ragnerende fra individuell etik til sociale og politiske relationer og institutioner. Dette blev opnået ved et konsekvent juridisk begreb om den handlende person(...)⁷⁸

Denne "handlende person" er overalt hos Holberg. Som i Epistel 421 om å skille "ægte fra uægte Politicis" – hvor han fremhever det politiske menneske som ser etter det fornuftige perspektiv i en sak.

(...)den fornemste Qvalitet, som udfordres af en Staats-Mand, og hvorved de største Ting kand udrettes, er Oprigtighed, som er krydet med Skiønsomhed. (...) det er, at man efter en fornuftig Styrmands Exempel tager ind et Rift af Sejlet udi Uvej; lader den Steen ligge, som ikke kand løftes, og ikke som Cato løber med Hovedet mod Væggen, hvorved Ærlighed og Bestandighed faaer Navn af Stivhed, og hvorved man alleene beforder sit eget Fald, og skiller Staten ved gode og redelige Ministerer.

Dette ordet "Skiønsomhed" er nettopp i tråd med to av retorikkens kjernebegrep:

75 Gary Remer, "Cicero and The Ethics of Deliberative Democracy", i *Talking Democracy - Historical Perspectives on Rhetoric and Democracy*, red. Fontana, Nederman, Remer (University Park, Pennsylvania: Penn State University Press, 2004), 150.

76 Knud Haakonssen, "Naturretten, Pufendorf og Holberg – men hvilken Naturret? Hvilken Pufendorf?" i *Ludvig Holbergs Naturret*, red. Vinje, Sejersted, 34.

77 Tamm, "Ludvig Holberg og hans Naturret", 52.

78 Haakonssen, "Naturretten, Pufendorf og Holberg", 32.

Kairos og *Aptum*. Man skal forstå situasjonen og tilpasse sitt budskap. Det passet Holberg. Han skrev for et allment publikum, og for kongen. Han var bevisst perspektivets egenart. Som Francis Bull påpekte: "Han visste at man i en gate kaldte ham selv gjerrig, i en anden priste hans godgjørenhet, at man i byen kritiserte hans ugudelighet, og paa landet ansaa ham for en særlig flittig kirkegjænger."⁷⁹

Den *situasjonelle tenkningen* kommer godt til uttrykk i epistel 421, hvor den franske statsmannen Michel de l'Hôpital hylles for evnen til å se en sak fra flere sider: "Saa ofte han talede med Kongen, agerede han Parlamentets eller Undersaaternes Sag; og naar han igien talede med Parlamentet, lastede han dets Opførsel mod Kongen." Her henviser Holberg til Cicero, som råder statsmenn til å lære av sjømenn. Det er ikke alltid man kan reise dit man hadde planlagt i politikken. Og: "Intet kand være berømmeligere, end paa saadan Maade at agere Advocat pro og contra udi een og den samme Sag." I komedier som *Barselstuen*, *Erasmus Montanus* eller *Den politiske kandestøber* blir en slik sofisme latterliggjort. Men om vi derav slutter at det er Holbergs retorikksyn – en forenklet forakt for "bare retorikk" – er det vi som gjør oss til latter for historien.

VII. Konklusjon

Holbergs retorikksyn er mindre rikt enn hans retorikk. Men like konvensjonell som Holbergs kritikk av retorikken er det å kritisere ham for inkonsekvens. Det er en generell egenskap ved alle som forsøker å unnsnippe egen retorisitet. Holberg er kun et godt eksempel. Holbergs syn på *situasjonen* er situert og ikke-dogmatisk. Den ideelle politiker ser en sak fra flere sider og i tråd med den retoriske tradisjon: Språket er en "livsbetingelse for mennesket."⁸⁰

Om Holberg uttrykte et kritisk retorikksyn hadde han like fullt et retorisk språk for diktning og vitenskap. Også her er han en overgangsfigur, med en fot hos Cicero, og en fot i den nye, anti-retoriske retorikkens, tid. En parallell kan trekkes til de siste årene, preget som de har vært av diskusjoner om universelle rettigheter med opphav i naturretten, som menneskerettighetene og ytringsfriheten. Når disse møter konkrete situasjoner, slik som karikaturstrid og karikaturterror oppstår behovet for både situasjonell og prinsipiell tenkning.

Naturretten var i Holbergs tid et redskap som kombinerte naturgitte lover med konkrete løsninger. Det er vanskelig å forstå hans retorikksyn uten å se tradisjonen han stod i. En slik lese måte bør også brukes i moderne analyser av retorikksyn. Hvilket juridisk-filosofisk basis står taleren på? Hva er talerens ideologiske grunnlag? Samfunnssyn og retorikksyn kan vanskelig forstås uavhengig av hverandre.

79 Francis Bull, *Ludvig Holberg som historiker* (Kristiania: Aschehoug, 1913), 152.

80 Jens E. Kjeldsen, *Retorikk i vår tid* (Oslo: Spartacus, 2004), 28.

Litteraturliste

- Aristoteles. *Retorikk*. Overs. Tormod Eide. Oslo: Vidarforlaget, 2006.
- Berge, Kjell Lars: "The evolution of a public opinion text culture in Denmark-Norway 1770-1799" i *Writing Democracy The Norwegian Constitution 1814-2014*, red. Karen Gammelgaard, Eirik Holmøyvik, 167-183. New York & Oxford: Berghahn, 2014.
- Billeskov Jansen, F. J. *Ludvig Holberg: Værker i tolv Bind. Digteren · Historikeren · Juristen · Vismanden*, udgivet med indledninger og kommentarer af F. J. Billeskov Jansen. København: Rosenkilde & Bagger, 1969-71. <http://adl.dk>.
- Bruun, Chr. *Fortegnelse over en Del av Ludvig Holbergs Bibliothek – samlet og udgivet af Chr. Bruun*. København: H.H.I. Lynches Forlag, 1869.
- Bull, Francis. *Ludvig Holberg som historiker*. Kristiania: Aschehoug, 1913.
- Bull, Francis. *Essays i utval*. Oslo: Gyldendal, 1964.
- Bricka, C.F. *Dansk biografisk Lexikon*. København: Gyldendal, 1887-1905. <http://runeberg.org/dbl>.
- Chambers, Simone. "Rhetoric and the Public Sphere: Has Deliberative Democracy Abandoned Mass Democracy?" *Political Theory*, 37, No. 3 (2009), 323-350.
- Cicero. *De Oratore in Two Volumes*. London: Harvard University Press, 1942. www.openlibrary.org (lastet ned 28.1.2015).
- Eriksen, Anne. "Historiebegrep og historisk genre", i *Historikeren Ludvig Holberg*, red. Jørgen Sejersted og Sebastian Olden-Jørgensen, 33-59. Oslo: Scandinavian Academic Press, 2014.
- Fafner, Jørgen. *Tanke og tale: Den retoriske tradition i Vesteuropa*. København: C.A. Reitzels forlag, 1995.
- Garsten, Bryan. *Saving Persuasion: A Defense of Rhetoric and Judgment*. Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard University Press, 2006.
- Garsten, Bryan. "The Rhetoric Revival in Political Theory." *Annual Review of Political Science* (2011), 159-180.
- Golden, James L., Edward P. J. Corbett. *The Rhetoric of Blair, Campbell, and Whately*. Carbondale: Southern Illinois University Press, 1990.
- Greenblatt, Stephen. *Shakespearean Negotiations: The Circulation of Social Energy in Renaissance England*. New York: Oxford University Press, 1997.
- Harbermas, Jürgen. *The Theory of Communicative Action*, Vol 1. Cambridge: Polity, 2004.
- Harsting, Pernille. "Melanchthon, epideiktisk retorik og lejlighedsdigting" *Rhetorica Scandinavica* 24 (2002), 35-49.
- Holberg, Ludvig. *Samtlige sitater hentet fra Ludvig Holbergs skrifter*: En tekstkritisk og kommentert utgave, åpent tilgjengelig (og et pågående prosjekt) på holbergsskrifter.no
- Haakonsen, Knud: "Naturretten, Pufendorf og Holberg – men hvilken Naturret? Hvilken Pufendorf?"; i *Ludvig Holbergs Naturret*, red Eiliv Vinje og Jørgen Sejersted, 31-46. Oslo: Gyldendal 2014.
- Jakobsen, Rolv Nøtvik: "Lige saa fornøden for en Politico som en Theologo': Holbergs kyrkje-historie som historisk dokument", i *Historikeren Ludvig Holberg*, red Jørgen Sejersted og Sebastian Olden-Jørgensen, 251-279. Oslo: Scandinavian Academic Press, 2014.
- Johannesen, Georg. "Holberg og essayet" i *Om den norske skrivemåten*, 33-56. Oslo: Cappelen, 2004.
- Kennedy, George. *Classical Rhetoric and its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1999.
- Kjeldsen, Jens E. *Hva er retorikk*. Oslo: Universitetsforlaget, 2014.
- Kjeldsen, Jens E. *Retorikk i vår tid*. Oslo: Spartacus, 2004.
- Kragelund, A. *Holberg og Cicero*. København: G.E.C. Gad, 1978.

- Krefting, Ellen; Nøding, Aina; Ringvei, Mona. *En pokkers skrivesyge – 1700-tallets dansk-norske tidsskrifter mellom sensur og ytringsfrihet*. Oslo: Scandinavian Academic Press, 2014.
- Kruise, Jens. *Holbergs maske*. 2. udg. København: Gyldendals Uglebøger, 1970.
- Langslet, Lars Roar. *Den store ensomme*. Oslo: Press Pocket, 2005.
- Linneberg, Arild. "Holberg og naturretten i Niels Klims reise til den underjordiske verden", i *Holberg i Norden*, red. Gunilla Dahlberg, Peter Christensen Teilmann, Frode Thorsen, 119-127, Stockholm: Makadam, 2004.
- Nyrnes, Aslaug. *Retorikk som didaktikk: didaktikkens allmenne topologi i Moralske tekster av Ludvig Holberg*. Doktorgradsavhandling. Universitetet i Bergen, 1997.
- Ong, Walter J. *Ramus, Method, and the Decay of Dialogue: From the Art of Discourse to the Art of Reason*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 2005.
- Remer, Gary. "Cicero and The Ethics of Deliberative Democracy", i *Talking Democracy – Historical Perspectives on Rhetoric and Democracy*, red. Benedetto Fontana, Cary J. Nederman, Gary Remer, 135-163. University Park, Pennsylvania: Penn State University Press, 2004.
- Salmonsens Konversationsleksikon*, 2. udgave, København: 1923. <http://runeberg.org/salmonsens/2>.
- Sejersted, Jørgen. "Språk som sosialitet, rasjonalitet og makt i naturretten, Bibelen og komedierne" (Under utgivelse)
- Sejersted, Jørgen og Olden-Jørgensen, Sebastian. red. *Historikeren Ludvig Holberg*, Oslo: Scandinavian Academic Press, 2014.
- Skinner, Quentin. *Visions of Politics, Vol. 1. Regarding Method*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Skorgen, Torgeir. "Protestantisk toleranse: samvittighetsfrihet i Holbergs Niels Klim og Jødiske historie", i *Historikeren Ludvig Holberg*, red Jørgen Sejersted og Sebastian Olden-Jørgensen, 345-365. Oslo: Scandinavian Academic Press, 2014.
- Steen, Johan. *Bergens eldste skole: Katedralskolen 800 år*. J.D. Beyer, 1953. www.nb.no
- Tamm, Ditlev. "Ludvig Holberg og hans Naturret" i *Ludvig Holbergs Naturret*, red. Vinje, Sejersted. København, Gyldendal, 2014.
- Undheim, Inga. "De vanskeligste Verk nogen kan foretage sig': Om Holberg og Pierre Bayles betenkninger" i *Historikeren Ludvig Holberg*, red Jørgen Sejersted og Sebastian Olden-Jørgensen, 181-207. Oslo: Scandinavian Academic Press, 2014.
- Vinje, Eiliv. "Jeg har en heftig Lyst Satyricus at være ..." Om Holberg som satirikar" i *Den mangfoldige Holberg*, red. Eivind Tjønneland, 239-260. Oslo: Aschehoug, 2005.
- Wacks, Raymond. *Philosophy of Law – A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press, 2006.